

УДК 811.161.2'373

І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова

СИСТЕМА ОДОРАТИВІВ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ (XI–XIII ст.)

Иншакова І. О., Іншакова І. Є. Система одоративів давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.).

Статтю присвячено проблемі вивчення системи слів-одоративів української мови давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.). Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Проаналізовано функціонування запахової лексики періоду Київської Русі на матеріалі пам'яток та етимологічних словників.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, похідні, корінь, лексема, дериват.

Иншакова И. А., Іншакова И. Е. Система одоративов древнерусскоукраинского периода (XI–XIII ст.).

Статья посвящена проблеме изучения системы слов-одоративов украинского языка древнерусскоукраинского периода (XI–XIII ст.). Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализируется функционирование запаховой лексики периода Киевской Руси на материале памятников и этимологических словарей.

Ключевые слова: запах, одоративная лексика, производные, корень, лексема, дериват.

Inshakova I. O., Inshakova I. Ye. System odoratyviv davnoruskoukrayinskoho period (XI–XIII c.).

The article is devoted to the study of systems of word-odoratyviv Ukrainian language davnoruskoukrayinskoho period (XI–XIII c.). Study history vocabulary of the Ukrainian language is impossible without finding out the history of individual semantic groups. Analyzed the functioning olfactory vocabulary of period Kievan Rus material monuments and etymological dictionaries. Learning vocabulary is a traditional Ukrainian linguistics. Full history research is lexical structure of Ukrainian history is impossible without finding out some semantic groups. It definitely reflects the reality of man's knowledge, the initial step in this process is the perception. Vocabulary perception constantly in terms of attention to domestic linguists. The smell investigated in various aspects. Detailed consideration of olfactory vocabulary intended to help establish the history of individual words, systemic relations (synonymy, antonymy, generalization, differentiation, etc.). Changes in the semantics of tokens, the development of secondary values in the making, operation, etc., identify the composition of the vocabulary of the seventh «smell» on various stages of the history of Ukrainian written language. Works on odoratyvam have largely fragmented. Diachronic study olfactory vocabulary davnoruskoukrayinskoho particular period, is important for the formation and functioning of the thematic groups, identify patterns of historical lexicology Ukrainian language in general. It also led to the choice of theme of the article and its relevance. The actual material monuments of Kyivan Rus period, etymological dictionaries indicate the presence odoratyvnoyi vocabulary monuments XI–XIII c. (almost 400 examples). For the «Dictionary of Russian language XI–XVII centuries» tokens found about 225 – odoratyviv that functioned in XI–XIII centuries. This is an ancient thematic groups, the main roots of which inherited from Proto-Slavic period: von- (85 words), smrad- (almost 80), uh- (40 tokens), kad- (34 nominae). Odoratyvy have ownership of parts of different: noun (200), verb (100), far fewer adjectives. Identified word creative options derivatives.

Key words: smell, odoratyvna vocabulary, derivative, root, token, derivative.

Вивчення словникового складу мови є традиційним в українському мовознавстві. Повне ж дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Мова певним чином відображає процес пізнання людиною дійсності, початковим етапом цього процесу є сприйняття. Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги вітчизняних лінгвістів. Запах досліджується в різних аспектах ольфакторної семантики: фізіології, соціології, культурології, психології. Відомі окремі праці, присвячені частковим аспектам опису цієї лексики в українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці (І. Франко, О. Білецький, В. Виноградов, В. Сидельников, Л. Вейсгербер,

В. Дорошевський, Л. Васильєв, Ю. Караулов, А. Василевич, Е. Гейко, Л. Крюкова, В. Лещенко, Н. Павлова, І. Рузін, Р. Фрумкіна, А. Вежбицька, А. Житков, Н. Ніколіна та ін.). Детальний розгляд ольфакторної лексики покликаний допомогти встановити історію окремих слів, системні відношення (синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін.), зміни в семантиці лексем, розвиток вторинних значень у процесі становлення, функціонування тощо, виявити склад лексики із семою «запах» на різних етапах писемної історії української мови.

Праці, присвячені одоративам, мають здебільшого фрагментарний характер. Діахронічне дослідження запахової лексики, зокрема давньоруськоукраїнського періоду, є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Основні корені для передачі лексики запаху давньоруськоукраїнського періоду були успадковані з праслов'янської мови, у якій виявлено 10 словотвірних гнізд.

В обстежених джерелах розглядуваного періоду виявлено близько 400 одоративів різної частиномовної належності (іменники, прикметники, дієслова).

Пам'ятки давньоруськоукраїнського періоду вже фіксують лексику на позначення сприйняття людиною (органами чуття) запаху, смаку, дотику, слуху, зору: *ѡха же стѡго пакы. вѡходь чювьствѣно вѡспришмоуть* (XII СДЯ II 106); *дымь вонѡтъ. и не могоу того вѡсприѡти* (1296 там само); *...бо жидовѣстии людие пятию чювьствѣ: вѡзору, реку, обуханию, вѡкушению, слышанию, осязанию* (XII–XIII СлРЯ XIII 174); обоняние «нюх (одне з п'яти органів чуття)»: *Слух, видѣние, обоняние, вкушение, осязание* (XII СлРЯ XII 124).

Із попереднього періоду, засвідчуючи спадковість лексичного складу в різні періоди функціонування мовної системи, у джерелах виявлені спеціальні номени на позначення органів сприйняття запахів у людей та тварин: *носъ* «ніс (людини); частина морди тварини, всередині якої проходять носові ходи»: *Похухнавѣше носѣмь* (1073 СлРЯ XI 424); *Бяше же ему лице измѣнилося, акы почернѣло от недуга, устнѣ отолстѣли и носъ* (1229 там само); мн. ніс: *Не слухомь*

глядаемъ, а очима слышимъ, а ноздрьми въкушаемъ (1073 там само 420); ноздрь та ноздря «ніздря»: *Яко же усерязь златъ въ ноздрьхъ свиини...* (там само).

На відміну від попереднього періоду зафіксовано не так багато похідних із коренями *дых-*, *дух-* (6). Наприклад, це дієслова, іменники: *въдыхати* «вдихати»: *ко фюникъ процвѣтетъ хъво блгооухание сѣсаємьмь въдыхающе* (1284 СДЯ I 523); *задуха* «спека, духота через обмеженість кисню» (СлРЯ V 189). У коренях деяких дієслів, іменників можливе чергування приголосних *х // ш*: *задушати* «удушати, стискувати» (там само); *задушие* «задуха» (там само); *задушити* «перебити який-небудь запах» (там само).

Більше двох десятків дериватів утворюють словотвірне гніздо із коренем *кур-*. Абсолютну більшість складають дієслова, наприклад: *курити* 1) «розкладати вогонь, підпалювати»; 2) «окурювати чимось (зادля лікування, дезінфекції)» (СлРЯ VIII 138) та похідні префіксальні й постфіксальні лексеми *куритися* «куритися, димитися»: *Гора же вся куряшеся, зане сниде гъь на ню огнемъ, и въсхожаше дымъ яко, дымъ пецнныи* (XI СлРЯ VIII 138); *коуритисѧ* «куритися»: *и гороу всю коурѧщюсѧ видѧще* (XIII–XIV ГА 61 в); *шнемъ курѧщесѧ гора* (XII сп. XIV СДЯ IV 340); *горѧщии оугли курѧщесѧ ш(т) копотны пеци* (там само); *воскурити*: ... *въскуривишю филмиану можеши разумѣти или инакому смраду злу* (1263 СлРЯ III 43); *воскуритися* (вскуритися) «почати куритися»: *призирая на землю, творя ю трястися, прикасаяся в горах, вскурятся* (1186 там само); *въскоуритисѧ* «димитися, обкурюватися димом»: *възвеселитсѧ гъь ш дѣлѣхъ своихъ. призираѧ на землю творѧи трѧстисѧ. прикасатсѧ горахъ въскоурѧтсѧ* (XIII СДЯ II 73); *въскѣрнитисѧ*: *Косни горы и въскоурятсѧ* (XII Ср I 407); *воскурятися*: *ѧкоже дымъ, ѧкоже пара, такоже и вскуряютсѧ в нас похоти сластныя* (XIII СлРЯ III 44); *выкурити* «виготовити (вино) за допомогою перегонки» (там само 215); *закурити* «запалити, розвести вогонь» (СлРЯ V 228); «заповнити димом»: *Вои хотя съ гневом закурити пещеру* (XI там само); *закурити* «наповнити димом» (ИФ 541); *закуритися* «почати куритися, виділяти пар» (СлРЯ V 228). Трапляються лише поодинокі суфіксальні та безафіксні похідні іменники: *выкурка* дія за дієсловом *выкурити* (СлРЯ III 215); *закурение* «виділення пару, випарів» (СлРЯ V 228); *въскоурениѧ* «випаровування»: *къгда бо ш(т) мъгльнаго вскуреньѧ*

иже земля вскурить(с). черностью омрачаютъ слнчныа луча (1406 СДЯ II 73); и обрѣтають ю [воду] оладчавишо. и въскуреніємъ въздуха (там само 46); воскуръ те саме, що воскурение – въскъръ: А въскоуръ тѣхъ ксть творитвннокъ различье добровоиние и злосмърдѣние (XII Ср I 407; XII СлРЯ III 43); (див. кур «дим, пар», укр. кур «запах») (Ф II 422); курение, дія за дієсловом курити: Прѣходять къ куренишо благоуханнаго кадила (XI СлРЯ VIII 136); изъ земля бо и из моря курениа исхожахоу и к симъ вѣтри и гласи речныхъ и ѿверныхъ испоущаема дыхахоу, такъ мнѣхоу мртвы(х) гнои соуси росѣ (XIII–XIV ГА 194 г); коуреникъ: изъ земля бо и из моря курениа исхожахоу (там само); что бѣ тогда како шибаниа и бѣлистаниа и коуреникъ дыма и земля колибашеть(с) (1406 СДЯ IV 339).

Одне з найбільших словотвірних гнізд складають похідні із коренем кад- (34 номени). Серед дериватів переважають суфіксальні іменники – кадение: Ложка... полны кадения (XIV СлРЯ VII 11); покажение «воскурити пахощі божеству»: (Монахи) плодъ приносять... бу не волозакланіе и крѣви, ни пролитье вина, ни покажения (XI СлРЯ XVI 141); каженикъ (СДЯ IV 185). Виявлена багатозначна лексема кадило 1) «запашна речовина, фіміам»: ...на всякомъ мѣстѣ приноситься кадила имяни моему и жертва чиста (986 СлРЯ VII 12); Кадѣло мѣтвное, темьянь блгоуханьныи (1091 там само); 2) «церковний посуд для куріння пахощів, кадило, кадильниця»: ...свѣцѣ держаше в рукахъ и по нихъ дякони с кадилы (1072 там само); 3) «свічник»: ...и кадило не загасло въ 60 лѣтъ (1204 там само). Номен фіксують і інші джерела: мо(л). стѣби бѣци... цвѣте прекрасныи. блгоуханьнокъ кадило (XIII СДЯ IV 183). На позначення кадила зафіксовані в пам'ятках варіанти слів: кадело, кадило та похідні (СлРЯ VII 11); кадиленка та кадиленко «ручна кадильниця у вигляді невеликої металевої посудини з ручкою із кришкою» (там само); кадильникъ те саме, що кадильница (там само 12; СДЯ IV 184); кадильница «кадильниця, кадило»: Леонтеи взем кадильницу нача кадити по всеи церкви (XII СлРЯ VII 12); кандило 3) «кадило пахощів, фіміам»: блг(д)тъ бжгитя течаше же ѡ(т) оустъ его сладкое оучение. такъ кандило добровонно (к. XIV СДЯ IV 200).

3-поміж дієслів розглядуваного періоду виявлене непохідне дієслово кадити 1) «курити чим-небудь»: ...утробою и срѣцмъ кадяще

изгонить бѣсы, зольчю же потребити бѣло (XIV СлРЯ VII 12); 2) «кадити, обкурювати пахощами»: *Кадящу прозвиту святой олтаре... Святое бо кадило образъ святого духа есть* (XI там само); *кадити* (СДЯ IV 184) «кадити; обкурювати пахощами»; переважають префіксальні та постфіксальні деривати: *выкадити* (СлРЯ III 209) «витрачати кадило»; *кадитися* (СлРЯ VII 12) «виділяти ароматичні випаровування, куритися»; *накадити* «наповнити ароматом спалюваних запахів»: *...очисти тѣло постѣмъ, истрѣби жсяждею... накади благоуханною молитвою* (1076 СлРЯ X 108; 1076 Ср III 174); *покадити* «здійснити богослужіння»: *Въниде покадить въ цркъвь* (XI СлРЯ XVI 141); «обкурити ладаном, димом; покадити» (*Саул*) *дерзнувъ первѣе покадиту бу...* (там само) та окремі дієслівні форми: *...видяще ратных, идуще на ня с мѣчи, стояху безъ страха и, жруще и кадяще...* (ИФ 179). У коренях аналізованих дериватів виявлено чергування приголосних: *покажати* те саме, що *покаждати*: *Зане что недостоинѣ творяше Иозиа, покажаа боу* (XI СлРЯ XVI 141); *покаждати, покаждаю* «воскурити пахощі божеству, приносити жертву»: *Озия, покаждаа бу* (там само).

Трапляються лише поодинокі похідні прикметники: *кадильный* 1) «належить до куріння пахощів»: *...яви же ся ему анѣль гнь стоя одесную алтара кадильнааго* (1057 СлРЯ VII 12); *Въ врѣмя кадилоное явися ему анѣль гнь стоя одесную олтаря* (XI там само); 2) прикметник до кадило: *Подобни суть кадилному свѣтилнику усякивающим* (XIII там само); *кадильныи* (СДЯ IV 184).

Із коренем *пах-* виявлена незначна кількість дериватів (5). Це окремі прикметники, поодинокі префіксальне дієслово та безафіксний іменник: *запахучий* (СлРЯ V 260) «із запахом, запашний»; *запашистый* (там само) «запашний» (у корені наявне чергування приголосних); *припахнути* «пахнути, повіяти»: *Слава бо земляная... припахнувши бо въ мало время члѣву...* (1076 СлРЯ XIX 244); *Повѣждь учителю нашъ, откуда ти припахну воня стго дха* (XI СлРЯ XIX 244); *запахъ* (СлРЯ V 260) «запах».

Праслов'янське дієслово *нюхати* в обстежених пам'ятках давньоруськоукраїнського періоду не виявлене. Від дієслова *[ухати]* в пам'ятках періоду Київської Русі утворені похідні префіксальні, суфіксальні, постфіксальні дієслова, суфіксальні, безафіксні іменники. Наприклад: *обѣхати, обѣхаю* «обвіяти запахом»: *Всего ма члѣва*

обоухающа мръмъ бжѣствьнымъ (1096 Ср II 560); *ѣхати, ѣхаю* «нюхати»; *ѣхновати, ѣхнѣю* «нюхати»: *Тѣмъ оухновавъ невѣрньнымъ срцьмъ, воню дѣховьноюу въ нихъ съкрѣль еси* (1097 Ср III 1328); *поѣхати* «понюхати»: *Дай ему поухати зелья именемъ евианъ* (1201 СлРЯ XVIII 41); *наѣхатися* «вдосталь насолодитися нюхом, нанюхатися»: *Духовна меда насытихся и воня добрая научася* (XII СлРЯ X 294); *ѣханиа* «нюх»: *Не огласимъ слоуха, не възвеселимъ оуханиа* (XI Ср III 1328); «пахощі»: *Оуханиемъ чюдесь мира обонгаль кси* (1096 там само); *обѣханик* «запах, нюх»: *Травьници имоуть многыи различьны цвѣты, овы на веселик ѡчима, овы же на обоуханик* (XII Ср II 560); *обѣхъ* «нюх (одне з п'яти відчуттів)»: *Видъ по правымъ чрътамъ видить, а обоухъ есть и слоухъ не въ прѣмъ есть тѣчью, нъ всюдоу* (там само; XII–XIII СлРЯ XII 181). Варіантом дієслівної форми *обѣхати, обѣхаю* є дієслівний дериват *обьюхати, обьюхаю* «проняти запахом»: *Кромѣ кадила обьюханъ бысть; Инѣмъ ѡ воня обьюханомъ чѣствомъ знаеми сѣтъ* (Ср II 570); *обьюхати (обьюх-)* «вдихнути запах, понюхати»: *Реч(е) Исакъ: се воня сна моего, воня ж зовется миро, языци обьюхаща воню блгоухания от сѣса нашего, сѣнньнымъ миром мажущесея, крстишася во имя ег(о)* (XIII СлРЯ XII 202).

Із подібними значеннями в джерелах розглядуваного періоду зафіксовані варіанти поданих вище дієслів та іменників: *обонгавати, обонгаваю* «нюхати»: *Почѣто бо речеть: не слоухомъ глѣдаемъ, а очима слышимъ, а ноздрѣми въкоушѣемъ, а ѣзиком обонгаваемъ* (1073 Ср II 534); *отъ того убо блгоухания есть се, еже ты обонгавѣши и чюдишиися* (1219 СлРЯ XII 124); *обонгати, обонгаю* «відчувати запах»: *ѣко же и самѣмъ намъ обонгати... благоуханик* (XI Ср II 535); *воню обонгавѣща мура ис тебе, чѣтая дѣво* (1096 СлРЯ XII 125); *...ѣи, уже смърдить, четвѣртыи бо днѣ ему... отвалену бывѣшю камку смрадъ обонгавѣши* (XII–XIII там само); «наповнити (ароматом)»: *...взем кадильницу, нача кадити по всеи церкви, а обонгаво воня благоухания всю церковь...* (XII там само); *обонганик* «одне із п'яти відчуттів – здатність відчувати запах», «запах, пахощі», перен. «прояв»: *Обонганиемъ разоума его въселеную напѣлниль еси* (XII Ср II 534).

Пам'ятки розглядуваного періоду фіксують лише кілька

похідних із коренем *дым-*. Це префіксальні дієслова та іменники: *воздымитися* (СлРЯ II 289) «почати димитися»; *одымѣти*, *одымѣю* «пропахнути димом»: *Да твоѣго ради небреженѣа мышь или ино что прикоснется божествѣныхъ таинъ, да не исплѣснѣвѣють или удымѣють* (XIII Ср II 624; 1282 СлРЯ XII 296); *и тѣмъ дымомъ издыхахуть* (ИФ 194).

Із кількома значеннями в джерелах періоду Київської Русі виступала лексема *вонѣа*: 1) «запах»: *храмина же испълни сѣ отъ вонѣ змѣръныѣа* (XI ЄМств 179); *От куду ти припахну вонѣ Святого Духа; Видиши тѣло его цѣло и бѣло, и благоуханіе отъ гроба бысть и вонѣа подобна араматы многоцѣнныхъ* (1288 Ср I 300); 2) «пахощі»: *Не строишь бо сѣ смрадъ съ вонѣи ни зѣла вонѣ съ муромъ* (XI там само); 3) «запашна мазь»: *Коупиши вонѣа* (1119 там само); *Вонѣми мажюца тѣсѣа* (XI там само); *Какы вонѣа възлѣю на твоѣе святоѣ тѣло* (там само). Розглядуваний одоратив був часто вживаним у давніх текстах: *подобно бо мѣоро(м) и вонѣми помазатисѣа* (XIV СДЯ I 514); *...и учинены сквозѣ мраморъ проходи... и исходитъ вонѣа проходи тѣми во церковь* (1200 СлРЯ XX 124); *стражю(т) къ многоцѣтны(м) вонѣ(м) иже таковы(х) любѣще видѣти* (XIV ГБ 93); *мазатисѣа: ...женъскы бо вонѣми мазатисѣа. и на похо(т) влещи тлѣныѣа* (XIV СДЯ IV 491). Уточнення, конкретизація джерела запаху відбувалися у відповідних словосполученнях: *Огненная (огньная) вонѣа* «запах горілого»: *...ни вонѣа огньная не обрѣте ся на немъ, възътиши* (XII–XIII СлРЯ XII 240); *блоудъница... мимо идѣше... тако въздоухоу наполнитисѣа ѡ(т) вонѣа мѣскоусьныѣа* (XIII СДЯ II 46).

До сорока номенів складає словотвірне гніздо із коренем *вон-*. Усі виявлені деривати – суфіксальні іменники та дієслова. Похідні іменники виступали словотвірними варіантами: *вонѣавица* «запашна мазь»: *Не бо миромъ мажемъ кто или вонѣавицами ѿмывають блѣговонѣа* (Ср I 300); «фіміам» (там само); *вонѣаница* «те саме, що вонѣавица, вонѣалица – пахуча мазь»: *Мѣоромъ мажемъ и вонѣаницами* (XIII Ср I 301); *вонѣалица* «пахуча мазь»: *Дѣсѣатиноу даѣте отъ вонѣалица* (1119 там само). Останній приклад міг ще мати значення рослини – «м'ята».

Дієслівні суфіксальні деривати в контексті могли передавати антонімічні значення: *вонѣати*, *вонѣаю* «пахнути»: *ко ливаноу*

воняюще, или иномоу ѿ чьныхъ вонь (там само); воняти і вонѣти «пахнути»: *На земли живуще земьская и пьрьстию воняють въ мюра мѣсто излиянаго насъ ради* (XII СлРЯ III 21); вонѣти див. воняти (там само 20) та «погано пахнути»: *Рыба дьмомъ воняше* (Ср I 301).

Протягом історичного розвитку мови значення лексем зазнало трансформації, зокрема, якщо в давнину номен воня передавав нейтральне значення «запах»: *И принесше в новую цркъв отверзоша раку, исполнися блгоуханья цркъы вонѣ блгы* (1072 СлРЯ III 21); *Огради сладьку подавають воню* (XII там само) або «духмяний, приємний запах»; «ароматичні речовини, пахощі»: *Повелѣ же възискати дьвою жену красьну и въ ризы многоцѣньны облѣче ею и вонями помазавъ* (XII–XIII там само), то значно пізніше відповідні номени вживалися для передачі неприємного запаху: *Дымъ воняють* (XIII Ср I 301; 1296 СДЯ III 128); *завоняти* (СлРЯ V 157) «почати видавати сморід» (пор. вонь (XVII СлРЯ III 21) «поганий запах, сморід»).

У джерелах виявлені непохідні дієслова та їх форми: ...*азъ тъгда съгноихъ тѣло Лазорево зѣло, яко же начатъ воняти и нача раступати ся съставъ тѣлесе его* (XII–XIII СлРЯ XXIII 232); воняти «пахнути»: *начатъ вонати* (к. XIV СДЯ I 475); *яко вонлетъ дша и ѡ(т)вѣща* (к. XIV СДЯ I 475); ...*и цвѣтвонюк же вино и воняющек* (там само 429); *како станете оу пр(с)тла бѣл дроздгѣми воняюще* (там само III 84) і похідні префіксальні дієслова: *возвонати, возвоняю* «видавати запах»: *Блгожханик възвоня въ мирѣ* (XI Ср I 342); *обвонити* (СлРЯ XII 18) «обкурити пахощами».

Із коренем гн- зафіксовано за пам'ятками півтора десятка прикладів. Це здебільшого префіксальні дієслова та їх форми: *загнити* (СлРЯ V 167) «почати гнити; стати гнилим»; *изгнити (изъгнити)* (СлРЯ VI 137) «згнити, перегнити»; *гнити* «гнити, розкладатися»: *злѣ гнетя толикъ смрадъ испоущаше тако же и въ гробѣхъ разроушеномъ мртвецъ имѣти* (XIII–XIV ГА 202); *и на ногоу строупи смердѣщи оутробѣ же горѣщи и срамоу гнующе черви испоущаще* (там само); *гнити* (ИФ 537) «тліти»; *загнильй* (СлРЯ V 167) «який утворився від гниття»; *изгнильй (изъгнильй)* «гнилий»: *Мня себе пьса смьрдѣща и изъгнила, чьрви пълна и смрада и на гноищи повьржена* (1219 СлРЯ VI 137); перен. «слабкий, який віджив своє»: *Азъ бо присно но вся днѣ себе уничьжаю и въ урокъ вьлагаю мня себе пьса смьрдѣща и*

изъгнила (там само); абстрактні іменники: *загнилость* (СлРЯ V 167) «псування, гниття»; *загнитие* (там само 157) «гниття, псування»; *гнильство*: *Си(х) скарѣдье и злосмрадые... гнильство и немощь ѡ(т) мужа ста оувѣдѣвъ* (XIV–XV СДЯ II 335); різні форми прикметників: *гнилий* «гнилий»: *смрада ра(д) пѣана(г). і слова не імуще бѣа во оустѣхъ своїхъ. гнили ра(д) пѣаньства* (там само); *и сѣдѣше избѣраша добрыа въ сѣсѣуды. а гнилыа извъргоша вѣнь* (XI ЄМств 76); *или сѣтворите доубѣ гниль и плодъ ѡго гниль* (там само 81).

Кількісно найбільше словотвірне гніздо з-поміж давніх одоративів складала лексеми із коренем *смрад-* та його варіантами (близько семи десятків). Повноголосний іменник траплявся зрідка: *смородъ* «сморід»: *Трупие по улицямъ и по тѣргу... а смородѣмъ нелга вылести* (1128 Ср III 445).

Частіше в текстах траплявся неповноголосний номен *смрадъ* «сморід»: *Чрвемъ и смрадоу бывѣши винѣ* (XI там само 446); *Смрадъ трѣпить* (там само); *Есть же могыла ѡго в пустыни и до сего дне, исходитъ же отъ неѣа смрадъ золь* (1019 там само); *Смрадъ исходитъ изъ моря того (Содомскаго), яко отъ сѣры горяца* (XII там само); *Нелзѣ бѣше поити смрады никоуда же* (1204 там само); *Не возмогоста ити в поле смрада рад и множѣства избѣены* (1240 там само); *смрадъ* «сморід; сильний запах»: *Видѣхъ ту тѣлеса мѣртва сѣгнивѣша, и рассыпана, и смрада многа исплѣнена... азъ же отъ многаго смрада падохъ ся на земли* (XI СлРЯ XXV 215); *...яко же по обычаю вшедѣше и смрадъ обонявшее...* (там само); *Они же, не трѣпяще смрада, первое повелѣша погребати я...* (ИФ 392); *А смрад исхожаше отъ нихъ нестерпимъ* (там само 397); *И лють же смрад срѣташе отъ трупиа влазящихъ тамо...* (там само 432); *Таиньи же удѣ исполнися смрада, и гноя, и чрвѣши* (там само 240); *потомъ оконьно истлѣмъ и злѣ гнеѣа, толикъ смрадъ испоущаше* (XIII–XIV ГА 202); *...источникъ черви всюдѣ емоу искыпаше ѡ(т) стр(с)ти телесныа и всюдѣ тѣлоу его смрадомъ раздѣлаемоу такы(м) гномъ* (к. XIV СДЯ IV 111); *слнце не осквернить(с) призираѣа на гнои и на калъ но обокъ исушашъ и ѡ(т)гонить смрадъ* (1406 СДЯ II 336); *И абие мятежници приступиша по обучачю и скверненыи смрадъ обухавше* (XI СлРЯ XXIV 186); *...мужи же грѣшници, нѣчтивии, скверньнии носятъ плодъ студовитъ и гниль, исполнь суще смрада* (1269–1289

СлРЯ XXVIII 208).

Зі значенням «сморід» зафіксований суфіксальний похідний іменник *смердѣние* (смерд-, смрьд-) «сморід»: ... и не трья смрьдѣния оходитъ отъ него (XI СлРЯ XXV 158).

Варіантами виступали суфіксальні прикметники-derivati: *смадьный* «смердючий»: *Духъ зноиньы...попалаетъ землю ту зноемъ тѣмъ смадьнымъ* (XII Ср III 446); *смадьный* «сморідний»: *Сами добрымъ дѣломъ славною чистою блгоухание наречеть ся Хво, азъ же слабости моя радѣма и унынѣя все смадьень есмь* (XIII СлРЯ XXV 215); перен. «мерзотний»: ...отврати лице от них и задом приклонися безстудным образом и пусти на ня глас смадьень... (ИФ 265); **смрьдныи=смердныи** «смердючий»: *Исходитъ же духъ зноиньы...изъ моря того и попалаетъ землю ту зноемъ тѣмъ смерднымъ* (XII Ср III 449).

Із кількома відмінними значеннями функціонувала в пам'ятках лексема *смрьдѣти* «погано пахнути, випускати сморід»: *Оуже смрьдитъ, четврѣдньевнѣ бо късть* (XI там само); *смердѣти* (смерд-, смрьд-) (1057 СлРЯ XXV 158) «видавати сморід; смердіти»; *смрьдитъ* (XII–XIII там само); *Ни се мертвъ ни се живѣ... валяется осквернився и домочився смердитъ* (XII СлРЯ XII 245); *мерзити* (мързити, мръзити) перен. «смердіти» (СлРЯ IX 97); *сестра оумьръшиа аго марѣа гѣ оуже смердитъ Уетврѣдньевнѣ бо късть* (XI ЄМств 178); *смадитися* «наповнитися сморідом»: *Самаритяном рече, да от прохода гноа их от раа износятъ, яко да не смадится* (XI СлРЯ XXV 215). Від цього дієслова були утворені похідні (префіксальні, постфіксальні дієслова): *посмадити* «зіпсувати, пошкодити»: ...пастуси мнози посмадиша виноградъ мой (1166 СлРЯ XVII 200); *просмадити* «зіпсувати»: *Иже и о единой дѣтели небрегъ, въсу въздрѣжания просмадитъ лѣпоту* (XI СлРЯ XX 225); *Аще бо остало что прѣжереч(е)ныхъ въ тебе стрстиш, просъмрадиши и оквасиши* вѣливаемая в тя блгая, вонъ извержеишия (1296 СлРЯ XII 321); ...сама же просмадиста всю землю лихоиманиемъ и насилиемъ (ИФ 183); *въсмрьдити, въсмържѣ. Невѣрньимъ тоукомъ въсмърди* (1073 Ср I 411); *восмерд-* див. *воссмерд-* (СлРЯ III 45); *воссмердѣти* (*восмердѣти*) «почати випускати сморід»: *Оканному же Фоцѣ повелѣвишу повреци главы на поли Триволиискаго... дондеже*

въсмердѣши... (XI там само 57); *въсмердѣти* «почати смердіти, видавати сморід»: *и гнои ихъ изд рага ѡ(т)мѣтати. тако да не въсмердитъ раи* (XII СДЯ II 122); *и бившимъсѧ и избившимъ друугъ друуга, тако странѣ тои ѡ(т) телесъ ихъ въсмѣрдѣти* (XIII–XIV ГА 211); *останокъ манны на оутрита храненияа. и за невѣрство ихъ обрѣтоша ю заутра въсмердѣвшю* (1406 СДЯ II 122); *въсмердѣтисѧ, въсмердѣтисѧ, въсмердѣтисѧ: Въсмердѣсѧ* (XI Ср I 411) пор. *воссмердѣтисѧ, воссмердѣтисѧ*; *воссмердѣтисѧ* те саме, що *воссмердѣти*: *И преложися Ниль рѣка в кровь 3 дни, рыбы же изомроша и возсмердѣшася рѣка...* (XIII СлРЯ III 57); *воссмердѣти* (там само) «почати випускати сморід» пор. *воссмердѣти, воссмердѣтисѧ; самарѧномъ же рече смѣти износити и говна ихъ изъ раѧ кыдати тако да не въсмердитсѧ раи* (1284 СДЯ II 342). У таких коренях можливі були чергування приголосних д // ж. Порівняйте за словником М. Фасмера можливі чергування приголосних д // ж, д // дж: *смердеть, смержу*, укр. *смердіти, смерджу*, д.-р. *смердѣти*, ст.-сл. *смръдѣти* (Ф III 685); *что имамъ реци о просмраждающихъ женахъ лица своя помазаниемъ красоты* (XII СлРЯ XX 225). Часто вживаними в пам'ятках розглядуваного періоду є форми дієслів (дієприкметники, дієприслівники). Наприклад: неохвальне «сильно пахнути»: *...порты нося не простыя, издавеча смердя мосхосомъ* (XII СлРЯ XXV 158); *оумрыи бо въ гробѣ лежитъ мртвъ почернѣвъ изгнивъ. развалѧють(с). смердѧ* (1406 СДЯ III 495); *смердящий (смръд-, смърд-, смьрд-) «сморідний, сморід»: Смердящихъ страсти(и) отъгонили* (XI СлРЯ XXV 160); *...голубыць врьху главы ему стояць... и въсплашену и смьрдящю: тогда разумѣхъ, яко явивъшия ми ся голубица, тьмна и смьрдящи* (XI там само); *и принесоша дръва и смьрдящици олѣи, и смолу съ лоемъ* (XII–XIII там само 158); *и поимъ и веде на мѣсто тьмно и смьрдяще съ огнемъ* (XI там само 160); *и вино смердящее и хлѣбы плеснивы* (XII СлРЯ XV 88); *и опухлыма очима и смердящица усты и, еще дыщюще, и ублажаху умершая...* (ИФ 391); *и, видяще постѣченныхъ и смѣрдящихъ под сълнцемъ...* (там само 340); *изриганикъ «відрижка»: нелѣпныхъ и смердѧщихъ изригании, хракотинъ* (XIII–XIV ГА 271); *блѣвати «блевати»: сырице нездраво блюеть гадъ смердѧщъ* (XIV СДЯ I 239); *и самъ ре(ч) г(с)ь мнози пастуси просмрадиша виноградъ мои* (к. XIV

там само 432); *осмянувъшию ему яко от поварьница и въсплашену и смърдяцю* (XI СлРЯ XIII 121); *якоже вепрь, егда ся поваляетъ в калѣ, не внутренняя своя каляетъ, но и внѣшнюю свою всю кожю скарѣду и смердящу творить* (XII СлРЯ VII 40); *и принесоша дрѣва, и смърдящи олѣи, и смолу съ лоємь...* (XII–XIII СлРЯ XV 244); *...мня себе пьса смърдяца и изъгнила, чървии пълна и смрада и на гнощи повържена* (1219 СлРЯ XXV 160).

Трапляється усталена сполука *песь смердящий* «труп собаки, який розкладається (усталений образ християнської писемності, що використовувався в порівняннях, у формулах самодокору, як лайливий епітет)».

Корінь *тух-* (*тх-*) був у небагатьох похідних, зокрема в абстрактних іменниках: *затухлость* (СлРЯ V 326) «затхлість; запах вогкості, гниття»; *затухлое* те саме, що *затухлость* (там само); *затхлость* див. *затклость* (там само); у суфіксальних дериватах: *затхоль* (*затъхоль*) (там само) «важкий запах вогкості та гниття, затхлість»; *затхла* те саме, що *затхоль* (там само); *затхнение* (там само) «затхлість, важкий запах»; *затхлина* (там само) «затхлість, запах гнилі» пор. *затухлость*, *затхоль*. Трапляються поодинокі дієслова *затхнутися* (там само) «стати затхлим» та прикметники *затхлый* (там само).

Серед словотвірних гнізд є малопродуктивні. Із грецької мови через старослов'янську була запозичена лексема *аромать* із кількома значеннями 1) «ароматична речовина»: *придоша жены видѣтъ гроба, носѣща араматы* (XII сп. XIV СДЯ I 93); 2) приємний запах, аромат: *прѣшетъся землѣ с моремь... азъ ксьмъ раи плодѣци. имоуща цветца араматы. ты же вѣтры нестроюнык* (XIII СДЯ I 93); *аромать* «пахощі»: *Обиста к (тѣло Іово) ризами съ араматы* (XI СР I 27); *якоже араматы... блговоньствомъ свои(м)...* (XIV СДЯ I 75); *И множество ароматъ, и священное стѣжаніе* (ИФ 180); *500 же рабъ носяху многоцѣнныя араматы въ златых...* (там само 242). Виявлені іменник *аромать* (*аромафъ*) «запашна речовина, пряність»: *И даде ему салтанъ... и благовонныхъ ароматъ Индійскихъ...* (1204 СлРЯ I 48) та похідні прикметники *ароматный*: *Ланитѣ твои, яко сосудъ исполненъ водъ ароматныхъ* (XII там само); *ароматский*: *...можетъ нѣкымъ състроемъ ароматъскымъ въ час створити трезвъ разумъ*

имѣти (XI там само; XIII–XIV ГА 117) та деривати, утворені основоскладанням: *ароматообразный* «той, що має сильний ароматичний запах»: *Вси абѣе плоди благоуханьни суть и ароматъобразни* (XI СлРЯ XXVII 230); *ароматообразнь* (XIII–XIV ГА 117) «що має запах, який подібний запаху аромату».

Отже, фактичний матеріал пам'яток періоду Київської Русі, етимологічні словники свідчать про наявність одоративної лексики в пам'ятках XI–XIII ст. (майже 400 прикладів). За «Словарем русского языка XI–XVII вв.» виявлено близько 225 лексем-одоративів, що функціонували в XI–XIII ст. Це давня тематична група, основні корені якої успадковані ще з праслов'янського періоду: *вон-* (85 слів), *смад-* (майже 80), *ѣ-* (близько 40 лексем), *кад-* (34 номени). Одоративи мали різну частиномовну належність: іменники (більше 200), дієслова (більше 100), значно менше прикметників. Виявлені словотвірні варіанти похідних.

Література

1. Коца Р. Прикметники-композиції на благо-, добро-, зльо- в пам'ятках української мови XI–XIII ст. / Руслана Коца // Українська мова. – 2012. – № 4. – С. 82–88.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ГА Книги *временныхъ и образныхъ* Георгія Мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. Текст. – 612 с.

ЄМств Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др.; Под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.

ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988–2008. – Т. 1–4.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975 – 1992. – Вып. 1–18.

Ср Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1893–1912. – Т. 1–3.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева : Под ред. Б. А. Ларина. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2015 р.